Kastelen en het middeleeuws klimaatoptimum

Kastelen en water in tijden van klimaatverandering

Fred Vogelzang

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

Kastelen en het middeleeuws klimaatoptimum

Kastelen en water in tijden van klimaatverandering

Fred Vogelzang

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

Voorblad:
Kasteel Egmond door G.W. Berkhout, 1653.
Rijksmuseum Amsterdam

Voorwoord

Dit essay wordt u aangeboden door de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Het is geschreven in het kader van Dag van het Kasteel 2021. Thema van de Dag is: Wat? Water! De rol van water op kastelen en buitenplaatsen.

Verhalen over de cultuurhistorie van onze kastelen, buitenplaatsen en hun omringende tuinen, parken, bossen en landerijen beperken zich vaak tot de geschiedenis en leefwijze van de adel en de elite. Deze benadering doet dit mooie erfgoed, zijn betekenis in de Nederlandse geschiedenis, en zijn bezoekers te kort. De NKS brengt hierin verandering door elk jaar voor het landelijke publiekevenement Dag van het Kasteel een nieuw, actueel en prikkelend thema te kiezen. We geven met dit thema context aan dit erfgoed en halen meerstemmige verhalen boven. Zo presenteren we de hedendaagse relevantie van dit erfgoed en ontwikkelen een breder historisch besef. We hopen zo ook interesse te wekken bij die mensen die niet uit zichzelf belangstelling voor dit erfgoed hebben.

De jaarlijkse thema's bepalen de invalshoek voor de (ver)nieuwe(nde) verhalen rond kastelen en buitenplaatsen. Een zoektocht waar we ook de academische wereld bij betrekken. Daarom nodigen we elk jaar de wetenschap uit te reflecteren op het thema en hun inzichten over kastelen en buitenplaatsen te delen. Dit doen we doelbewust, om het thema ook breder te agenderen. Met het essay hopen we onderzoekers op het idee te brengen om dieper te graven naar het thema dan de context van Dag van het Kasteel mogelijk maakt.

Binnen de kastelenkunde is tot nu toe weinig aandacht geweest voor de invloed van klimaat. Klimaatwetenschappers gaan uit van het zogenaamde middeleeuwse klimaatoptimum, een periode van opwarming waardoor weer, waterhuishouding en temperatuur veranderden. Dat had grote gevolgen voor landbouw en economie. In dit essay onderzoekt Fred Vogelzang of er ook relaties zijn te leggen tussen klimaatverandering en kastelen. Het is misschien niet toevallig dat juist tijdens deze warmere periode het gros van onze kastelen zijn ontstaan. Het is een eerste verkenning, die hopelijk onderzoekers uitdaagt om met een nieuwe blik naar de geschiedenis van onze kastelen te kijken.

Het essay is een prachtige ontdekkingstocht. Ik hoop dat u het met net zoveel interesse en plezier leest als ik.

Heidi van Limburg Stirum, directeur Nederlandse Kastelenstichting
Maart 2021

Inleiding

De Franse filosoof en jurist Michel de Montaigne (1533-1592) is bekend geworden door zijn 'probeersels', geschreven stukken waarin hij de wereld en zichzelf analyseerde. Deze vorm van persoonlijk betoog noemde hij 'essay', en hij was daarmee de uitvinder van een nieuw literair genre. Voor hem was een essay niet een manier om de juiste antwoorden te vinden, maar een zoektocht naar de juiste vragen. Wat de 'juiste' vragen zijn, is subjectief en relatief. Iedere tijd stelt de vragen die worden ingegeven door de situatie van dat moment. In die zin zegt historisch onderzoek minstens net zoveel over het heden als over het verleden. Klimaat dwingt ons in onze tijd tot vragen.

Het jaar 2020 brak, net als de jaren daarvoor, alle weerrecords en laat ons onweerlegbaar zien dat ons klimaat verandert en ook hoe belangrijk klimaat is in ons leven. We worden geconfronteerd met een ongekend snelle klimaatverandering, die steeds voelbaarder gevolgen heeft voor het weer, de waterhuishouding, het landschap en de flora en fauna en dus ook voor ons. De snelheid is nieuw, maar het fenomeen klimaatverandering is dat niet.

Het klimaat is nooit constant geweest en heeft enorme schommelingen doorgemaakt, waarvan de IJstijden de meest in het oog lopende zijn. Naast zulke grote golfbewegingen zijn er kleinere fluctuaties, die niet in tienduizenden jaren maar in eeuwen gemeten kunnen worden. Welke invloed hadden zij op het menselijk bestaan? Dit soort natuurlijke fenomenen is meestal bestudeerd vanuit de fysische geografie, de biologie of geologie; historici hebben er betrekkelijk weinig aandacht aan besteed. Dat is deels te verklaren vanuit de onderwerpen waarover historici zich buigen: die beslaan vaak een korte periode, zoals een mensenleven. Op zo'n schaal spelen veranderingen in landschap en klimaat vaak een ondergeschikte rol. In Nederland heeft Jan Buisman jarenlang gegevens verzameld over het weer, vanaf de achtste eeuw. In een aantal kloeke overzichtswerken geeft hij een beeld van wat de historische bronnen meedelen over de weersomstandigheden. Voor de middeleeuwen is het lastig om uit zijn gegevens een ontwikkeling te distilleren. Over veel jaren is de informatie uiterst summier, en beschrijft die vaak de situatie in de ons omliggende landen. Zijn lange inleiding geeft een geweldig overzicht van de (on)mogelijkheden van dit soort onderzoek.[1]

Juist bij onderzoek naar kastelen, die geschiedenissen kennen van honderden jaren, is het te verwachten dat klimaat als onderzoeksperspectief ons inzicht kan verdiepen. Zijn er verbanden te leggen tussen klimaatveranderingen en de geschiedenis van kastelen en buitenplaatsen?[2]

Tegenover de snelle en heftige klimaatverandering die wij meemaken, waarvan de gevolgen bijna direct zichtbaar zijn (jaarlijkse warmterecords, smeltende ijskappen, droogteperioden, wateroverlast en stormen), lijken de veel geleidelijker verlopende klimaatveranderingen van de afgelopen duizend jaar een beetje weg te vallen. Er zijn zelfs wetenschappers die de klimaatafwijkingen van de afgelopen eeuwen binnen de statistische marges vinden passen. Zulke relativerende geluiden zijn mogelijk, omdat klimaatverandering zich niet lineair ontwikkelt en de afwijkingen incidenteel lijken. Daarmee ligt het gevaar op de loer dat klimaatverandering en de invloed daarvan op de geschiedenis wordt weggenuanceerd. Toch zijn er cumulatieve processen aantoonbaar die, vaak weliswaar indirect, de menselijke geschiedenis beïnvloeden. Waar ik nader op wil ingaan, is de vraag of deze processen ook direct of indirect van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van kastelen.

Klimaat is een breed onderwerp. Om een begin te maken met een onderzoek naar mogelijke invloeden van klimaatveranderingen op kastelen is het belang-

Een bedreigde ijsbeer rond Spitsbergen. De opwarming gaat nu zo snel dat zelfs de ijskappen worden bedreigd. Foto Andreas Weith

rijk een concrete invalshoek te kiezen. In dit essay gebruik ik daarvoor 'water'. Wijzigingen in natheid en droogte, de hoogte van de zeespiegel, zeestromingen of in algemene zin de waterhuishouding zijn één van de eerste indicatoren en gevolgen van klimaatverandering. Voor kastelen in Nederland is water een cruciaal element en mogelijk een goede basis om de gevolgen van klimaatverandering in de praktijk te onderzoeken.
Er zijn in Nederland 550 erkende complexen historische buitenplaatsen, waarvan een flink aantal een middeleeuws kasteel als kern heeft. Die 550 complexen liggen zo goed als allemaal aan het water, aan een rivier, beek, wetering of soms in een moeras en ze hebben een gracht.[3] Niet verwonderlijk dus dat er een hechte relatie tussen water en kastelen wordt verondersteld. Hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Hans Renes onderscheidt verschillende aspecten aan die relatie: er is sprake van verdediging, transport, begrenzing, economie en esthetiek.[4] Dat is nogal een breed scala: ik beperk me tot met name verdediging en verbinding, een combinatie van transport en begrenzing.

Waarom liggen kastelen aan het water? Dat is nog niet expliciet uitgezocht. De auteurs van het standaardwerk *1000 jaar kastelen* stellen weliswaar dat water een belangrijke rol speelt, maar werken die gedachte niet verder uit.[5] Het is ook niet eenvoudig de betekenis van water voor kastelen te onderzoeken. Een compleet overzicht van alle Nederlandse kastelen ontbreekt. We weten niet dan bij benadering hoeveel er ooit geweest zijn. Het kastelenlexicon van de NKS telt er al ruim 2500 en daarvan is nog maar een handjevol kastelen fysiek over.
Onderzoek begint uiteraard met te bepalen wat we eigenlijk bestuderen. Daar lopen we meteen tegen het probleem aan, dat een eenduidige definitie van wat een kasteel is, ontbreekt. Voor de 550 erkende complexen zijn, vanwege allerlei subsidieregelingen, de voorwaarden waaraan zo'n complex moet voldoen technisch en juridisch dichtgetimmerd. Die voorwaarden zijn ahistorisch. Ze bieden ons voor onze tijd een bruikbare omschrijving, maar zeggen niets over wat in het verleden onder een kasteel of buitenplaats werd verstaan. Sterker nog, we weten niet eens zeker of het begrip 'kasteel' wel historisch is. In het verleden werden namelijk verschillende termen door elkaar heen gebruikt voor objecten, die wij nu gezamenlijk bestuderen onder de noemer kasteel.[6] Werden die door tijdgenoten ook als één categorie beschouwd of maakten ze daarin onderscheid, bijvoorbeeld gebaseerd op uiterlijk of functie?

Kasteel Medemblik, ook wel Radboud, in Medemblik. Een van de vele kastelen die omringd zijn door water. Foto Jacob Derwig

De longue durée

Het overgrote deel van de huidige kastelen ligt aan het water. Of die ligging een centrale voorwaarde bij de stichting was, kan pas worden aangetoond als we kunnen vaststellen dat dat altijd zo is geweest. Daarom is kennis nodig van het historische landschap. Waar bevonden zich de waterlopen toen de kastelen werden gesticht? Dat is niet per definitie op de huidige plek. In de tussenliggende eeuwen is het landschap door menselijk ingrijpen (denk aan bedijkingen en ontbossing) en/of door natuurlijke processen zoals overstromingen (mede het gevolg van klimaatveranderingen) flink veranderd. Archeologisch bodemonderzoek toont aan hoe groot die veranderingen zijn geweest. De vele verdwenen waterlopen van de Rijn in het Utrechtse zijn daar een goed voorbeeld van: de discussie over de exacte locatie van de rivier in verschillende perioden duurt al decennia. Om die historische waterlopen te reconstrueren, is veel meer kennis nodig. Historische kaarten zijn pas vanaf de zestiende eeuw enigermate betrouwbaar en lang niet overal is archeologisch of fysisch-geografisch onderzoek uitgevoerd. Daar komt nog bij dat we ook van behoorlijk wat kastelen niet precies weten waar ze hebben gestaan. Het gros is tenslotte verdwenen.

Of en hoe de locatiekeuze van kastelen werd bepaald door de natuurlijke en landschappelijke omstandigheden (en daarmee indirect door het klimaat) kan bovendien pas worden vastgesteld als we een stichtingsdatum hebben. Ook die datum is in veel gevallen een lacune in onze kennis. Bij de kastelen waarvan we wel bij benadering weten wanneer ze werden gebouwd, kunnen we proberen de relatie met het historische landschap te leggen. De gedachte dat zulke langetermijnkaders voor het bestuderen van het verleden van eminent belang zijn, is geïntroduceerd door de Franse historicus Fernand Braudel (1902-1985). Hij was een centrale figuur binnen het belangrijke wetenschappelijk instituut *École des Annales* en leermeester van onder andere de beroemde mediëvisten Emmanuel Le Roy Ladurie en Jacques Le Goff. Van zijn hand verscheen net na de Tweede Wereldoorlog een studie over het Middellandse Zeegebied, waarin hij poogde de traditionele politieke en economische geschiedenis in te bedden in een kader van historische veranderingen van klimaat en landschap. Die laatste veranderingen omschreef hij als de 'longue durée'.

Portret van Fernand Braudel (1902-1985)

Veel historici zien het belang van deze gelaagde aanpak, maar worstelen met de praktische uitvoering.[7] Dat is ook zichtbaar in Nederland, waar slechts enkele studies, met name afkomstig uit de Wageningse school, op zijn aanpak zijn gebaseerd. De *longue durée* speelt evenmin een grote rol in het huidige kastelen- en buitenplaatsenonderzoek. Toch is het belangrijk het ontstaan, de groei en de ondergang van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in zulke bredere kaders te plaatsen. Veranderingen in klimaat hebben direct en indirect grote gevolgen gehad voor het landschap, het weer, de landbouw, de voedselvoorziening, en daarmee op de sociale en economische ontwikkelingen in de samenleving die weer tot politieke en mentaliteitsveranderingen hebben geleid. De kastelengeschiedenis maakt daar een onlosmakelijk onderdeel van uit en het kan dus bijna niet anders dat ook klimaatverandering haar sporen in de geschiedenis van kastelen heeft achtergelaten.

Dat er op zijn minst sprake is van een correlatie wordt meteen duidelijk als we beseffen dat veel kastelen zijn ontstaan tijdens het middeleeuws klimaatoptimum, dat ruwweg van de tiende tot in de veertiende eeuw liep. Dit uiteraard met het voorbehoud dat dit alleen op gaat voor de kastelen waarvan de stichtingsdatum enigermate kan worden vastgesteld. Ook later zijn er kastelen gebouwd: het is dus niet zo dat het klimaat altijd ten grondslag ligt aan de bouw van een kasteel.

In dit essay buig ik me over die correlatie: wat kan er gezegd worden over de invloed van de klimaatveranderingen in de afgelopen 1000 jaar op de geschiedenis van kastelen? Geeft het kader van de *longue durée* ons meer inzicht?

Bickerstein in Heerlen en Kasteel Huis Bergh in 's Heerenbergh: twee uitersten in de range van kastelen wat betreft vorm en omvang. Foto A. Speelman

Kastelen, water en klimaat

In de inleiding stipte ik de moeilijkheden van een goede definitie van het verschijnsel kasteel al aan. Sinds het begin van de negentiende eeuw worden kastelen serieus historisch en bouwhistorisch onderzocht. Het is opvallend dat tot de jaren zestig van de vorige eeuw er geen behoefte werd gevoeld om een sluitende definitie op te stellen van kastelen en buitenplaatsen. Voor wat wij nu kastelen noemen, werden in de middeleeuwen diverse termen gebruikt, waarvan onduidelijk is of ze elkaar overlapten of juist verschillen aanduidden.
In navolging van kastelenhoogleraar Hans Janssen gebruikte het veld de afgelopen decennia definities, die de kernbegrippen verdedigbaarheid en bewoonbaarheid centraal stellen. De verdedigbaarheid is noodzakelijk om kastelen te onderscheiden van paleizen, buitenplaatsen en luxe herenhuizen op het platteland, de bewoonbaarheid om duidelijk te maken dat het niet gaat om kazernes, schansen en forten. De keuze voor deze twee aspecten heeft de aandacht voor andere, misschien even wezenlijke, functies als status- en symboolwaarde naar de achtergrond gedrongen. De vraag is of dat terecht is. Welke functies hadden de overhand? Verschilde dat per huis, per tijd, per regio of locatie? En ook bij de definities gebaseerd op bewoonbaarheid en verdediging blijven er wezenlijke vragen: wanneer beschouwde men een huis als bewoonbaar, wanneer als verdedigbaar?

Die discussie wil ik voor nu laten rusten en me in dit essay beperken tot de aspecten verdedigbaarheid en bereikbaarheid. Die hebben namelijk een duidelijke relatie met het landschap, met water en met ligging. Daardoor zullen ze mogelijke invloeden van klimaat beter zichtbaar maken dan andere aspecten, die niet of veel minder afhankelijk zijn van bijvoorbeeld water(huishouding), het landschap en het weer.

De noodzaak van een gracht

De moderne makelaar wordt niet moe te benadrukken dat de drie belangrijkste eigenschappen van een huis locatie, locatie en locatie zijn. Dat is zo en dat was zo en het geldt ook voor kastelen. Bij locatie lijkt de aanwezigheid van water een hoofdrol te spelen. Kastelen beschikken bijna allemaal over een of meerdere grachten en vrijwel alle kastelen liggen aan of in de buurt van een water.
In zo'n locatiekeuze zijn allereerst pragmatische overwegingen te herkennen. Ten eerste moest zo'n zwaar gebouw als een kasteel een stevige ondergrond hebben en die was vooral te vinden op het dekzand langs rivieren en op hoger gelegen delen, zoals zandopduikingen. Ten tweede hield een flinke gracht ongenode gasten op afstand en ook daarvoor was water in de ondergrond noodzakelijk.
Die bijna alom tegenwoordige gracht wordt in de literatuur vaak vanzelfsprekend als defensief element opgevoerd. Was een gracht een *sine qua non* voor de verdediging en daarmee een doorslaggevend argument voor de locatiekeuze in de buurt van water? Daar zijn vraagtekens bij te plaatsen. Meer dan water lijkt hoogte een rol te spelen bij de defensieve functie. Het valt op dat veel kastelen in Nederland op een natuurlijke of kunstmatige verhoging liggen. Het kasteel zelf werd ook nadrukkelijk in de hoogte gebouwd. Bracht dat militaire voordelen of ging het om zichtbaarheid en symbolische uitdrukking van macht, of beide? Helaas ontbreken de bronnen om de motieven van de bouwheren te kunnen reconstrueren. De enige manier om daar achter te komen, is indirect, door de ligging en het gebouw te analyseren. Dat hoogte belangrijk was, blijkt uit het feit dat daar waar het maar enigermate mogelijk was kastelen op natuurlijke verhogingen verrezen. Denk aan de kastelen Valkenburg, het Valkhof, huis Bergh en de ringwalburchten in het oosten en zuidwesten van Nederland. Sterker nog, het belang van hoogte ter verdediging

Landschap met kasteel: een groot deel van de Europese kastelen ligt op een hoogte. Tekening door A. Falconetti, 1527, Rijksmuseum Amsterdam

is al eeuwenoud. In de bronstijd werden forten al op heuvels gebouwd.
In Nederland zijn de plekken waar gebruik gemaakt kan worden van natuurlijke hoogten logischerwijze zeldzaam. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat water diende als compensatie voor het gebrek aan verdedigbare hoogtes. Dat kan ook verklaren waarom een aantal kastelen in broeklanden werd gebouwd, uiteraard wel daar waar een stevige ondergrond aanwezig was. We kunnen de redenering echter ook omdraaien. De gracht was misschien een bijproduct van het streven naar hoogte. Een voor de hand liggende oplossing voor het gebrek aan reliëf was namelijk het opwerpen van een motte, een kunstmatige heuvel. Op die heuvel werd dan een versterking gebouwd, in hout of in steen. De grond van de motte kwam uit de directe omgeving en zo ontstond automatisch een sloot of greppel. In de natte delen van ons land vormde zich daar al snel een gracht. Het is goed denkbaar dat die natte gracht zich vervolgens

Een reconstructie van de burcht van Oostvoorne door P. Heijbek. Streekarchief Voorne-Putten

bewees als een geschikte verdediging. Veel van de oudste kastelen in Nederland waren mottekastelen, uiteraard omringd door een gracht. Soms zelfs door meerdere grachten, misschien vanuit de gedachte dat waar één gracht goed is, meer grachten beter zijn. We kunnen op basis van de huidige bronnen niet met zekerheid vaststellen of de gracht primair als verdedigingselement werd gegraven, hij een neveneffect was van de aanleg van een motte of dat het een onafscheidelijk duo was. Hoe dan ook, het resultaat was dat de grote meerderheid van de kastelen op een (meestal niet natuurlijke) verhoging lag, omgeven door een gracht. In Nederland was dat gezien de landschappelijke situatie een natte gracht. Dat de natte gracht een door de omstandigheden afgedwongen aanpassing is aan het verschijnsel omgrachte motte blijkt door een vergelijking met Duitsland. Daar liggen de meeste kastelen op een natuurlijke hoogte. In heel Europa ontstonden vanaf de tiende eeuw mottes, meestal omgeven door een droge gracht.[8] Alleen in laaggelegen waterrijke gebieden komen 'Wasserschlösser' voor. Het landschap bepaalt dus in hoge mate de toepassing van verdedigingstechnieken. En daarmee wordt de invloed van veranderingen in de waterhuishouding door klimaatverandering heel concreet.
Het is van belang nogmaals te benadrukken dat het feit dat het overgrote deel der kastelen in of aan het water ligt, niets zegt over de bedoelingen van de bouwheer. We beschikken niet over historische bronnen waarin expliciet uit de doeken wordt gedaan waarom een bepaald kasteel in die tijd, op die plek, op die manier is gebouwd. Misschien waren er (bijkomende) redenen waarop we helemaal geen zicht hebben, die voor de tijdgenoten veel zwaarder wogen dan verdediging. Misschien was bouwen in de hoogte vooral een symbolische daad. We kunnen alleen beschrijven wat we (nu nog) zien. Daar komt, zoals eerder al opgemerkt, bij dat we evenmin altijd goed zijn geïnformeerd over de natuurlijke situatie tijdens de bouw, noch over de exacte stichtingsdatum van een kasteel.
Een nieuw uitdagend perspectief werd een aantal jaren geleden in Engeland gelanceerd. Het kasteel Bodiam in Zuid-Engeland werd toen intensief bestudeerd. Het kasteel ligt omringd door een hele brede gracht en ook de rest van het kasteel past helemaal in het beeld van een burcht als militair steunpunt. Echter, bouwwijze en landschappelijke ligging bleken die militaire functie sterk te ondergraven. Men moest uiteindelijk concluderen dat het kasteel er vooral 'heel kastelerig' uit moest zien, maar alles behalve verdedigbaar was. En de

Bodiam Castle, Sussex, Groot-Brittannië. Een kasteel dat vooral het beeld van het kasteel belichaamt

brede gracht? Die was waarschijnlijk vooral bedoeld om het kasteel te weerspiegelen en daarmee nog indrukwekkender te maken….

Onrustige tijden

Verdediging wordt ingegeven door een behoefte aan veiligheid. Door wie voelden de kasteelbewoners zich bedreigd? Kunnen we de bouw van kastelen relateren aan onveilige perioden in de geschiedenis?

Kastelen ontstonden in Nederland vanaf de late elfde eeuw. Moderne inzichten omschrijven de voorafgaande Merovingische periode als een relatief vreedzame en economisch voorspoedige tijd. Zo laat een opgraving in Leidsche Rijn duidelijk zien dat een 'gewone' agrarische nederzetting in de zesde en zevende eeuw niet over verdedigingswerken beschikte.[9] Die waren blijkbaar niet nodig. Onveilige tijden braken aan toen de Franken vanuit het zuiden een expansieve politiek

Reconstructie van een vroegmiddeleeuwse nederzetting bij Leidsche Rijn. Daan Claessen, gemeente Utrecht

gingen voeren, vergezeld van gedwongen kerstening, gevolgd door de invallen van de Vikingen, met plundering, moord en doodslag als gevolg. Het populaire beeld van de woeste Viking moet echter enigermate worden genuanceerd, wat niet betekent dat ze geen spoor van vernieling achterlieten.[10] Ten eerste kwamen deze noordelijke zeelieden ook handeldrijven, al was de grens met plundering soms dun. Ten tweede vonden de invallen sporadischer plaats dan de historische bronnen ons doen geloven. Die bronnen werden door monniken opgesteld en het waren vooral de rijke kloosters met hun liturgische schatten die een onweerstaanbare aantrekkingskracht op de noorderlingen uitoefenden. De kerk werd buitenproportioneel geraakt. Veel overleveringen uit die periode betreffen vorsten en missionarissen, beroepsgroepen met een hoog geweldsrisico.[11] Ondanks die kanttekeningen werd Europa vanaf de negende eeuw duidelijk onvei-

Lange tijd was dit het clichébeeld van de woeste Viking, die kerken plunderde en priesters uitmoordde. Wandschildering in het Belgische Lier uit de zeventiende eeuw

liger. Een antwoord was de aanleg van ringwalburchten, vluchtburgen, waar in tijden van gevaar (en niet alleen van invallen van rovers) de lokale bevolking zich met bezittingen en vee kon terugtrekken. Dit waren geen permanent bewoonde versterkingen, dus geen 'echte' kastelen volgens de gangbare definities.

Die ontstaan zoals gezegd pas na de elfde eeuw.[12] Het hoogtepunt van de bouw van kastelen ligt zelfs twee eeuwen later. De Vikingen zijn dan allang gedomesticeerd. Al vormen die sinds het jaar 1000 geen grote bedreiging meer, een van de gevolgen van hun invallen was de realisatie dat het centrale Karolingische gezag, mede door interne spanningen, uitgerangeerd was. Vanaf de elfde en vooral twaalfde eeuw bood dit lokale 'sterke mannen', die ook door tijdgenoten al werd vergeleken met roverhoofdmannen, gelegenheid om eigen territoria te vormen. Dat althans is de hypothese van de Engelse historicus Thomas N. Bisson.[13] Een goed voorbeeld is Normandië, waar begin tiende eeuw een Vikingrijkje (*nomen est omen*) ontstond. De latere hertogen van Normandië besloten een eeuw later het Kanaal over te steken en veroverden Engeland. Vanuit de door de Normandiërs geïntroduceerde mottekastelen werd de lokale Engelse bevolking onder de duim gehouden.
Overal versnipperde de centrale macht en probeerden 'warlords' de lokale bevolking te onderwerpen. Een kasteel vormde daarvoor niet alleen een goede uitvalsbasis, maar diende ook als tastbaar symbool van de nieuwe machthebber. Bovendien beschermde een kasteel tegen de snode bedoelingen van een gewapende buurman. Dat kan een verklaring zijn voor de snelle toename van het aantal kastelen in Europa, en ook in de Lage Landen. Of dit een relatie heeft met klimaatverandering komt hieronder aan de orde.

Water verbindt

'Verbinding' vormt het tweede hoofdaspect in de relatie tussen water en kastelen, waarbij 'verbinding' ook een militaire connotatie kan hebben. Hier biedt het begrip 'pad-afhankelijkheid' een bruikbaar handvat. Die term is gemunt om aan te geven dat de wereld geen *tabula rasa* is, maar dat telkens wordt voortgebouwd op wat er al is. Voor het kiezen van een locatie voor een kasteel geldt dat eveneens: de aanwezigheid van een nederzetting of andere gebouwen is een belangrijke motivatie een kasteel neer te zetten. De eerste kasteelachtige

Een reconstructie van het Utrechtse castellum, in Leidsche Rijn Foto De Architect

fortificaties in Nederland waren de *castella* van de Romeinen. Die lagen bijna allemaal aan het water. Aanvankelijk omdat forten als uitvalsbasis voor militaire expedities fungeerden, later omdat ze gebouwd werden als onderdeel van de *limes*, de grens van het Romeinse rijk en die liep nu eenmaal langs de Rijn. Een groot voordeel was dat de forten via de rivier konden worden bevoorraad. Een aantal kastelen, zoals Trecht in Utrecht, is een directe voortzetting van zo'n Romeins *castellum*.

Van waarschijnlijk veel groter belang is het feit dat bijna álle nederzettingen vanaf de prehistorie langs het water werden gebouwd. Niet alleen omdat daar een stevige, droge ondergrond aanwezig was, maar daar lagen ook de met de toenmalige techniek goed te bebouwen landbouwgronden.[14] De nabijheid van de nederzetting en de vruchtbare akkers, plus de stevige ondergrond, kunnen belangrijke factoren zijn geweest bij de locatiekeuze voor een kasteel.

Die motieven kunnen worden aangevuld met het verlangen om controle over verbindingen te verkrijgen. Dat heeft zowel militaire als economische voordelen. Voor de Vikingperiode bijvoorbeeld was het belangrijk om fortificaties langs het water te bouwen, zodat dreigende Vikingvloten vroegtijdig konden worden geweerd. Bij een economisch motief kunnen we denken aan tolheffing.

Een reconstructie van de burcht van Kuinre, een van de burchten waar Spiekhout zich op richt. Foto Mooi Overijssel

Een aantal kastelen bijvoorbeeld ligt aan de monding of aan een splitsing van een rivier en is inderdaad gebruikt om tol te heffen. Ook het feit dat het landbezit van de adel vaak verspreid lag, maakt een goede bereikbaarheid belangrijk. Zo kan de agrarische opbrengst naar het economisch centrum van het bezit worden vervoerd. Veel heren trekken rond, van bezit naar bezit. Denk aan de koningen en keizers die van palts naar palts verhuisden.
De opkomst van kastelen verliep synchroon met een groei van de bevolking, en dientengevolge van de landbouw en de handel. In het hertogdom Vlaanderen bijvoorbeeld ontstond een aantal grote handelssteden, die een afzetmarkt vormden voor voedsel en brandstof. Daardoor konden grondbezitters voor de markt gaan produceren en nam de handel toe. Handel veronderstelt goede infrastructuur en de bescherming van wegen, kanalen en bruggenhoofden wordt daardoor ook van belang.
Controle over verbindingen is eveneens van belang voor de gebiedsbeheersing. Daarop gaat Diana Spiekhouts onlangs verschenen proefschrift in. In aansluiting op het thema 'begrenzing' van Renes, laat zij zien dat een aantal kastelen van de Utrechtse bisschop in zijn noordelijke territorium, het zogenaamde Oversticht, daar lag waar een landroute een rivier of beek kruiste. Zo beheerste hij de toegang tot het achterland. Van geestelijk leidsman werden de bisschoppen vanaf de tiende eeuw door de Duitse keizers steeds meer betrokken bij het landsbestuur. De bisschop werd dus een landsheer met ook militaire taken en bouwde daarom vanaf de elfde eeuw versterkingen. Deze verdedigingswerken waren gericht tegen invallers van buiten, maar ook om lokale edellieden (vaak bestuurders in bisschoppelijke dienst) die, zoals we zagen, op een autonoom territorium uit waren, onder de duim te houden.

Het merendeel van deze bisschoppelijke burchten werd dus vanuit een militaire gedachte opgetrokken en daarom was de keuze voor een strategische locatie van eminent belang. De ligging in de buurt van water wordt hier dus door defensieve motieven ingegeven: wie de toegangswegen beheerste, beheerste het achterland.[15] Spiekhout loopt echter in haar onderzoek tegen dezelfde problemen aan als hierboven geschetst: het ontbreken van bronnen die expliciet ingaan op de bouwmotieven en -data, te weinig archeologisch onderzoek en tekort aan kennis over de historische infrastructuur.[16]
Ondanks de gaten in onze kennis, wordt een patroon zichtbaar bij de locatiekeuze van kastelen. Overduidelijk is aangetoond dat water daarbij van groot belang is: grachten ter verdediging, beheersing van waterwegen, verbinding met afzetmarkten. Het is bovendien goed denkbaar dat het zo ontstane beeld van een versterkt huis op een strategische plaats met een omgrachting symbool is komen te staan voor macht in het algemeen. En daarmee werd ook waar het mogelijk niet noodzakelijk was, de ligging aan en omgrachting door water een belangrijke voorwaarde voor de bouw van een kasteel. Dat een kasteel die connotatie met macht en aanzien heeft, is gebleven tot op de dag van vandaag. Wonen op een kasteel geeft nog steeds extra cachet aan de eigenaar.
Het ontstaan van kastelen, waarbij verdedigbaarheid en verbinding een belangrijke rol spelen, gebeurde in een tijd van politieke, demografische en economische veranderingen. Kunnen we die ook verbinden aan veranderingen in het klimaat – in landschap, weersomstandigheden en waterhuishouding? Dit is een goed moment om de geschiedenis van het klimaat in de discussie te betrekken. Juist in de periode waarin zowel politieke als economische veranderingen plaatsvinden die samen lijken te hangen met het ontstaan van kastelen, verandert ook het klimaat in West-Europa van karakter.

Het middeleeuws klimaatoptimum

In 1965 publiceerde de Engelse klimatoloog Hubert Lamb een artikel over het middeleeuws klimaatoptimum (internationaal: *Medieval Climate Anomaly*, MCA). Hij stelde dat in de periode 1000 tot 1200 na Chr. het klimaat beduidend warmer werd dan in de eeuwen daarvoor of daarna. Onderzoek in Engeland wees uit dat het in deze periode gemiddeld ruim meer dan 1 graad warmer was en er zo'n tien procent meer neerslag viel.[17] Lambs these inspireerde veel vervolgonderzoek, dat uitwees dat deze warme periode overal op het noordelijk halfrond aantoonbaar was door middel van het onderzoek naar boomringen, sedimenten en andere verschijnselen.

Wel waren er grote geografische verschillen. Voor het Iberisch schiereiland bijvoorbeeld wordt de warme periode gedateerd tussen 900 en 1300 en veroorzaakte daar grotere droogte in de oostelijke kuststreken, met lage waterstanden voor rivieren en meren, en toenemende invloed van de Sahara, terwijl er aan de Atlantische kust juist een nattere periode aanbrak.[18] Dat hangt samen met de invloed van zeestromen, wind en zonneactiviteit. Hoe die causale verbanden precies liggen, is nog onderwerp van onderzoek. De klimaatveranderingen hadden in ieder geval grote gevolgen voor de vegetatie en de vruchtbaarheid. In Noord-Afrika zorgde het middeleeuws klimaatoptimum voor grote droogte, met als gevolg mislukte oogsten en hongersnood. Het oosten van de Middellandse Zee werd net als Noord-Europa, juist natter.[19]

In West- en Midden-Europa uitte zich de warme periode op een eigen manier. De sneeuwgrens trok zich terug, gletsjers werden kleiner en het groeiseizoen langer en warmer. Daardoor was opnieuw (net als in de warmere Romeinse tijd) in grote delen van Engeland wijnbouw mogelijk en verbeterden de oogsten in Scandinavië. Zeewegen bleven door het verdwijnen van het ijs langere perioden open voor scheepvaart. Dat werd nog versterkt door veranderingen in wind en zeestromingen. Niet voor niets koloniseerde juist in deze tijd de groeiende bevolking van Scandinavië de verschillende eilandengroepen in de Atlantische Oceaan en IJsland, Groenland en Noord-Amerika. Toen het klimaat na 1300 weer langzaam kouder werd, moest een aantal van deze overzeese agrarische nederzettingen worden verlaten. Menselijk handelen versterkte de klimatologische problemen van de nieuwe nederzettingen: de door de kolonisten toegepaste grootschalige ontbossing had gevolgen voor waterhuishouding en erosie.[20]

Twee miniaturen over akker- en wijnbouw in de middeleeuwen.

Ook voor Noord-Italië is er onderzoek gedaan naar deze periode. De veranderende temperatuur en regenval maakten het economisch haalbaar om tot dan toe marginale gronden in cultuur te brengen. Pollenanalyses laten zien dat het areaal graan, gras en kruiden toenam ten koste van bos. Kloosters en andere grootgrondbezitters initieerden grote ontginningen. Er verschenen versterkte nederzettingen op heuveltoppen, die aantrekkelijker werden voor bewoning. In de veertiende eeuw werd ook hier het klimaat kouder. Veel marginale ontginningen werden aan de natuur teruggegeven. De bevolking begon te krimpen, een proces dat werd versterkt door de Zwarte Dood van rond 1350.[21]

Voor Nederland is er voor deze periode klimaatonderzoek in Zuid-Limburg gedaan. Ook daar kan worden geconcludeerd dat, net als in Italië, in de hoge middeleeuwen in Nederland grootschalige ontbossing plaatsvond en het bebouwde areaal toenam.[22] De Utrechtse historicus Jan Huiting laat in zijn proefschrift de invloed van veranderingen in klimaat en daarmee in landschap op de nederzettingen in West-Utrecht zien. Die wordt vooral merkbaar door ingrijpende wijzigingen in rivieractiviteiten, van groot belang voor de locatie van nederzettingen, de handel en de landbouw.[23]

Uit Les tres riches heures de Duc de Berry, met de maanden maart en juni

Tussen 950 en 1250 waren de gemiddelde temperaturen vergelijkbaar met die van de afgelopen twee decennia, waarin zoals we weten, jaarlijks hitterecords worden gebroken. Het was in Nederland toen zelfs zoveel warmer dat er ook hier wijn verbouwd kon worden. Enigermate afwijkend van de regionale studies, stelt Buisman dat het klimaatoptimum vooral vanaf de elfde eeuw goed met bronnen is te onderbouwen. Toch overlappen zijn gegevens met die uit Limburg en Utrecht. Zo wordt de tiende eeuw gekenmerkt door droogte, en is het vooral het gebrek aan temperatuurgegevens waardoor hij over eventuele opwarming niets zinnigs kan zeggen. In zijn ogen is vanaf 1170 de langzame opwarming in ieder geval zo ver gevorderd, dat over een klimaatoptimum gesproken kan worden, wat volgens hem tot het begin van de vijftiende eeuw duurt. De dertiende eeuw zou dan het hoogtepunt vormen.[24]

Nederland in de middeleeuwen

Hoewel er voor Nederland dus geen dekkend onderzoek gedaan is naar de gevolgen van de middeleeuwse klimaatverandering, kunnen we met een gerust hart stellen dat de weersomstandigheden hier vergelijkbaar zullen zijn geweest met die in Engeland, Portugal en Denemarken. Hogere temperaturen en neerslagtoename zorgden voor een langer groeiseizoen. Grotere oogsten voedden meer mensen. De bevolking groeide en daarmee de vraag naar voedsel. Schattingen geven aan dat het aantal mensen in de Lage Landen rond 650 misschien 200.000 zielen omvatte, een aantal dat in het begin van de tiende eeuw was verdubbeld.[25] De snel in omvang toenemende steden vormden een afzetmarkt voor agrarische producten. De grotere vraag naar landbouwproducten initieerde technische verbeteringen, zoals het drieslagstelsel, innovatie van ploegen en de introductie van het paardenharnas.[26] De precieze causale verbanden en volgorde zijn lastig te bepalen, maar de klimaatveranderingen maakten het lucratief om tot dan toe marginale gronden in te zetten voor de voedselvoorziening. De nieuw ontgonnen gronden brachten economische winst; de ontginningen, die aldus vanaf het einde van de tiende eeuw op gang kwamen, zijn uitgebreid beschreven.[27] In veel studies wordt de invloed van het klimaat daar nauwelijks bij betrokken, het lijkt echter geen toeval dat ze samenvallen met het middeleeuws klimaatoptimum.

Landbouw in de middeleeuwen. Uit het Getijdenboek van Da Costa, 1515. Collectie Morgan Library New York

In zijn breed opgezette studie naar de vroege middeleeuwen in de Lage Landen gaat de Utrechtse hoogleraar Bas van Bavel wel in op de rol van het klimaat, maar uiteindelijk concludeert hij dat er geen directe relatie is tussen klimaatverandering en economische ontwikkeling. Veel meer vormden in zijn ogen veranderingen in het landschap, mede of vooral veroorzaakt door de mens, de motor achter de veranderingsprocessen. Daarmee verplaatst hij slechts de causaliteit, omdat juist deze processen worden veroorzaakt door veranderingen in weerspatronen, windrichtingen en de zeespiegelwijzigingen, die op hun beurt de voelbare gevolgen zijn van klimaatverandering.[28]

Kastelen en het klimaat

Het middeleeuws klimaatoptimum had grote effecten op de samenleving. Is er een relatie met kastelen te leggen? Er lijkt sprake van een aantal, vooral indirecte, connecties. Ten eerste demografisch en economisch. De Europese bevolking verdubbelde tussen de achtste en de veertiende eeuw. De Lage Landen bleken door hun zwakke feodale traditie en het ontbreken van een sterk centraal gezag, flexibel genoeg om zich optimaal aan te passen aan de nieuwe omstandigheden.[29] De toegenomen bevolking en de groeiende opbrengsten van de landbouw brachten lokale grondbezitters, vaak edelen, rijkdom. Ontginningen vergrootten het landbouwareaal. De rijker geworden oude elite en de nieuwe rijken verkregen zo de middelen voor en de behoefte aan een machtsbasis. Daarmee konden ze hun bezittingen beschermen en hun nieuwe status ten toon spreiden. Het aantal steden nam toe en het omringende achterland werd ingeschakeld voor de voedselvoorziening. Dat betekende dat vervoer belangrijker werd: de producten moesten naar de markt worden gebracht.[30] De grootste groei werd bereikt tussen 1100 en 1300, daarna, al voor de Zwarte Dood, begon een neergang.[31]

Kortom: voorspoed, ontwikkeling en groei hebben invloed op politieke en militaire relaties die invloed hebben op de ontwikkeling van kastelen, en dat alles vindt plaats in een breder kader van klimaatverandering. De ontwikkelingen in Scandinavië bijvoorbeeld, waarbij klimaat een duidelijke rol speelde, zorgden vanaf de negende eeuw voor invallen van de Vikingen: die invallen dwongen de Karolingische koningen om de lokale bevolking te beschermen, onder meer door de bouw van vluchtburgen. Het centrale gezag bleek echter niet in staat de invallers buiten de deur te houden, mede door een langdurige interne machtsstrijd. Daardoor drukte de verdediging steeds exclusiever op de schouders van de lokale graven, wat hen meer autonomie bracht. Een bouwgolf van versterkingen volgde.[32] De lokale graven rekruteerden Vikinghoofdlieden om mee te werken aan de verdediging tegen hun vroegere kompanen. Ze kregen

als beloning eigen territoria, die ze in de loop van de tiende en vooral de elfde eeuw steeds meer naar eigen inzicht en belang bestuurden. Er ontstond een lappendeken van minirijkjes, waarvan kastelen zowel een militair, machts(-symbolisch) als een economisch middelpunt vormden. De landsheren probeerden nog wel hun verloren macht te herwinnen, maar zonder succes. Gevolg was wel dat gewapende botsingen niet uitbleven en die verplichtten alle partijen tot de bouw van versterkingen. Het waren de succesvolle lokale heren die vervolgens in hun territoria profiteerden van de economische en demografische veranderingen.

Klimaatverandering lijkt dus een belangrijke constituerende of stimulerende factor te zijn voor het ontstaan van kastelen. Een direct verband blijft echter lastig aan te tonen. De invallen van de Vikingen begonnen al voordat de klimaatpatronen merkbaar omsloegen, maar ze namen enorm toe vanaf het midden van de negende eeuw, toen de verandering in weerpatronen steeds meer voelbaar werd.[33]

Het klimaatoptimum had dus grote, maar indirecte, maatschappelijke effecten en de opkomst van kastelen in die periode lijkt daarmee dan ook op verschillende manieren verbonden te zijn: landschappelijk, militair, economisch en politiek. Om deze relaties concreet uit te werken, ga ik wat dieper in op de kasteelgeschiedenis van Zuid-Holland en Noord-Brabant. Deze twee gewesten verschillen in fysische omstandigheden; mogelijk werpt een vergelijking meer licht op de relatie kasteel, water en klimaat.

De burcht van Leiden. Uit Atlas de Wit, 1698

Twee casestudies: Holland en Brabant

De Hollandse graven waren lokale keizerlijke ambtenaren, die door de hierboven geschetste ontwikkelingen ruimte kregen zich onafhankelijk te maken van hun soeverein, de Karolingische en later de Duitse keizer, en van de door hem aangestelde Utrechtse bisschoppen. In de negende en tiende eeuw werd, zoals we al zagen, het Karolingische graafschap geteisterd door invallen van Vikingen. Het kustgebied werd in opdracht van de Karolingen verdedigd door graaf Gerulf II, de stamvader van het Hollandse gravenhuis. Hij verkreeg ook territorium in het rivierengebied, onder meer in de handelsplaats Tiel.[34] Zijn nazaten bouwden deze machtsbasis verder uit. Dat was niet naar de zin van de keizer, die zijn greep op het bestuur dreigde te verliezen. Het lukte hem echter niet om de graaf blijvend te onderwerpen en rond de elfde eeuw had de grafelijke familie grote delen van het huidige Holland in bezit. Burchten beschermden zijn territorium, die in Leiden is daarvan een goed voorbeeld. Tussen twee takken van de Rijn werd al in de tiende eeuw een motte opgeworpen. Later is deze een aantal malen verhoogd, rond het midden van de elfde eeuw is daarop een houten toren gebouwd. Anders dan vaak wordt aangenomen, blijken houten kastelen net zo effectief verdedigbaar als stenen.[35] De Leidse houten burcht is binnen een eeuw vervangen door een stenen exemplaar.[36]

De graven hadden zich ook de wildernis toegeëigend en vanaf 950 begonnen de ontginningen van het uitgestrekte veengebied tussen Holland en Utrecht. Vanaf de elfde eeuw namen tempo en omvang van deze ontginningen sterk

toe. Door het in cultuur brengen van de veenwildernissen werd het nodig om een grens aan te brengen tussen Holland en het Sticht. De graaf en de bisschop bouwden beiden kastelen als grensbewaking. Bij verdediging, bestuur en bij de ontginningen maakten ze gebruik van de diensten van lagere edelen en ministerialen, onvrije dienstlieden.
Wat we vervolgens zien, is dat vanaf de twaalfde maar vooral in de dertiende eeuw veel van de families die tot de lokale elite behoorden en betrokken waren bij bestuur en ontginningen, eigen kastelen gaan bouwen. Die kastelen liggen in het zuidelijk deel van Holland (het noorden was vooral een gebied van meren en moerassen en vóór de onderwerping van de West-Friezen betwist terrein), met name achter de duinen, langs de Oude Rijn, langs de Maas en rondom Den Haag. De strandwallen en de oeverwallen van de rivieren waren al vanaf de Merovingische periode relatief dicht bewoond, omdat daar geschikte landbouwgrond aanwezig was.[37] Hier lagen dan ook veel feodale hoven die in de vroege middeleeuwen werden bestuurd door meiers, in dienst van de landsheer. Uit die meiers kwamen deels de aristocratische families voort, die hun nieuw verworven zelfstandigheid bekroonden met een kasteel, op een locatie die al langer hun machtsbasis vormde.[38] In de nieuw ontgonnen veengebieden lagen relatief weinig kastelen, en de kastelen die er lagen, waren jonger dan de kastelen langs de rivieren. Dat hangt samen met hun functie: bescherming van de ontginningen tegen invallen vanuit Utrecht en Brabant. Van Bavel geeft aan dat deze versterkingen (ook) als basis van de ontginningen functioneerden. Dat is echter niet hard te maken, omdat we de exacte stichtingsdata niet kennen. We weten dus niet of de mottekastelen er al stonden toen de ontginningen begonnen of pas na afronding van de ontginningen verrezen.[39] Bovendien moeten we hier rekening houden met landschapsinversie. Nu liggen de rivieren en de oeverwallen hoog in het landschap. Vóór de ontginningen was dat andersom: de toen nog niet ontwaterde veenkussens lagen soms meters hoger dan het waterpeil in de rivier. Ze fungeerden als een soort spons. Dat landschap moet, ook psychologisch, heel anders gewerkt hebben dan het huidige beeld.
De locatiekeuze van individuele kastelen in Holland is deels te verklaren uit pad-afhankelijkheid, deels uit militaire motieven, zoals een aantal burchten in West-Friesland, en deels uit fysieke randvoorwaarden. Er was stevige ondergrond nodig en verdedigbaarheid en bereikbaarheid waren van groot belang. Midden op de hogere geestgronden achter de duinen, waar de akkers lagen, verrezen dan ook geen kastelen. Die lagen aan de rand, waar het grondwater hoog genoeg stond om de gracht te vullen. Daar waar de gracht in de zomer soms dreigde droog te vallen, werd een dam gebouwd, zoals bijvoorbeeld bij kasteel Polanen bij Monster.

Kasteel Polanen bij Monster, verwoest in de vijftiende eeuw. Tekening uit 1620, die dus niet is gebaseerd op een nog bestaand huis.

Voor wat betreft Holland kunnen we concluderen dat de bouw van kastelen samenhangt met de militair-politieke situatie, de bevolkingsgroei en de ontginningen. Daarachter speelt klimaatverandering zowel een primaire als een secundaire rol. Toch blijven er nog veel vragen open. Waarom is er die tijdskloof tussen de landschappelijke en klimatologische ontwikkelingen en de bouw van kastelen in het Hollandse? Is dit een schijnbare kloof, veroorzaakt door gebrek

aan informatie over de bouwdatum van kastelen of het bestaan van voorgangers? Of waren kastelen vóór de dertiende eeuw niet nodig en voldeed een versterkte boerderij als bestuurlijk, sociaal en economisch middelpunt? Daarop wijst bijvoorbeeld de geschiedenis van Oud-Poelgeest aan de Mare, een water dat Warmond verbindt met Leiden. Al in de negende eeuw was hier sprake van twee hoeves in 'Polgest', terwijl de eerste vermelding van het kasteel pas uit 1320 stamt. Hoe oud was dat kasteel op dat moment? Was het nieuw, of waren de hoeves al veel eerder vervangen door een versterking? Welke motieven had de familie om om te schakelen van een hoeve naar een burcht? Antwoord vinden op dit soort vragen valt niet mee, zo ontdekte ook de Leidse archeoloog en kastelendeskundige Epko Bult.[40]

Kasteel Poelgeest en zijn grand canal

Kasteel Zevenbergen. Tekening uit 1725 door Abraham de Haan

Brabant en het zand

Hoe zit het met Noord-Brabant? Deze provincie verschilt landschappelijk nogal van Holland, al was het noordwesten in de middeleeuwen met Holland vergelijkbaar. Dat maakt nog eens duidelijk hoe belangrijk het is om te reconstrueren hoe het historische landschap eruitzag. In de middeleeuwen was het westen van Brabant (ruwweg ten westen van Tilburg), dat deels door de graven van Holland en deels door de hertogen van Brabant werd bestuurd, namelijk bedekt door een flinke laag veen. Die lag niet alleen op de kleigronden langs de rivieren, maar bedekte ook delen van het zandige, hoger liggende zuiden van Brabant, zeker daar waar de afwatering minder goed was. Op sommige plaatsen was het veen 6 meter dik.[41] Dat veen werd vanaf het midden van de

dertiende eeuw door Vlaamse ondernemers ontdekt. De bloeiende Vlaamse steden hadden grote behoefte aan brandstof en zout, dat door de verbranding van het veen overbleef. De Hollandse graven en andere grondeigenaren ontpopten zich als ondernemers en lieten diverse turfvaarten graven, met bijbehorende havens.

Net als bij de ontginningen in het Utrechts-Hollands veengebied zorgde economische groei in Brabant voor een versterking van de oude en het ontstaan van een nieuwe elite, voor wie een kasteel zowel bescherming bood als uitdrukking was van de nieuwe status. Het is bijvoorbeeld niet toevallig dat bij de turfhaven Zevenbergen, gesticht rond 1287, door de plaatselijke heer een kasteel werd gebouwd. Hetzelfde geldt voor een plaats als Dongen. Het is evenmin toevallig dat juist in deze tijd strijd ontstond over het Land van Strijen, waarbij Holland het noordelijk deel en de heren van Breda het zuidelijk deel in bezit namen. Om de grens te bewaken werden kastelen zoals Geertruidenberg en Strijen gebouwd.[42]

Kasteel Strijen in 1636. Universiteitsbibliotheek Leiden

Kasteel Ten Bergh. Tekening van J. Meerhout, 1720

Toxandrië, het oosten van Brabant, was vooral een zandgebied, doorsneden door een aantal riviertjes en beken. Ook hier groeide de bevolking en werden marginale gronden omgezet in landbouwgebied. Langs de waterwegen lagen de vroegmiddeleeuwse hoven, soms omringd door nederzettingen. Net als in Holland waren ook hier de oeverwallen veel vruchtbaarder dan de zandgronden. In 1196 stichtten de hertogen van Brabant, in navolging van de graven van Holland in het noorden, een eigen machtscentrum: 's-Hertogenbosch. Ze breidden hun invloed langzaam naar het oosten uit en lijfden ook kleinere territoria in, zoals het Land van Cuijk, Boxmeer, Ravenstein en het graafschap Megen. Toxandrië was verdeeld in vier kwartieren, en ieder kwartier had een nederzetting die als een soort hoofdplaats fungeerde. In ieder van die hoofdplaatsen stichtte een lokale familie een eigen kasteel, langs een riviertje of beek. Omdat dit net als elders de plekken waren waar de vroegmiddeleeuwse nederzettingen zich bevonden, lijkt ook hier pad-afhankelijkheid een belangrijke verklaring.

Een voorbeeld is Oirschot, de hoofdstad van het kwartier van Kempenland. Oirschot kent maar liefst twee kastelen, Oud-Beijsterveld en kasteel Ten Bergh. Dat laatste kasteel staat bij Spoordonk en is in het dal van het riviertje de Beerze gebouwd. Er is geen archeologisch onderzoek verricht, de oudste vermelding is van rond 1300. Een latere bron weet te melden dat het kasteel in een fraaie omgeving lag en omgeven was door grachten, maar toen was het huis zelf allang verdwenen. Oud-Beijsterveld lag in Oirschot zelf. Ook hier speelde water een rol, want de naam Oirschot verwijst naar een hoger gelegen gebied in een moeras.

Kasteel Henkenshage in St. Oedenrode. Foto Kasteelbeer

St. Oedenrode, in het kwartier van Peelland, dankt zijn naam aan de ontginningen (roden) van de heilige Oda van Brabant, die zich daar met aantal aanhangers rond 700 zou hebben gevestigd. St. Oedenrode ligt op vruchtbare grond langs de Dommel en al rond 1000 vinden we heren van Rode. Er is sprake van een burcht op deze plek, waarvan de bouwdatum onbekend is. In ieder geval werd in 1250 gesproken over een versterking bij de kerk. Vergelijkbaar is Oss, als hoofdstad van het kwartier Maasland. Mogelijk verwijst de naam naar 'hoger gelegen plaats aan het water'. In 1161 werd Oss voor het eerst in de bronnen genoemd, maar opgravingen hebben aangetoond dat er al minstens 2000 jaar sprake is van bewoning. Er is bij een nabijgelegen industrieterrein een vorstengraf ontdekt uit de zevende eeuw, wat aantoont dat Oss in de vroege middeleeuwen een belangrijke locatie was. In Oss zijn nog steeds restanten van het gelijknamige kasteel te bewonderen, maar deze burcht maakte onderdeel uit van de stadsverdediging en stamt uit de veertiende eeuw.
Het laatste kwartier is dat van Oisterwijk. De naam betekent 'nederzetting ten oosten…' en wel ten oosten van Tilburg. Die plaats wordt al in de twaalfde eeuw genoemd in een oorkonde die terugverwijst naar Willibrord. De heren van Tilburg bezaten een kasteel, Ter Borch, dat op de plek lag waar de Voorste Stroom en de Achterste Stroom bij elkaar kwamen, dus opnieuw een plek aan het water. Dit was waarschijnlijk een mottekasteel, maar veel is er niet over bekend.

Samenvattend blijkt dat ook in of nabij de belangrijke nederzettingen van Noord-Brabant kastelen staan. Aangezien de meeste nederzettingen ook hier aan het water liggen, geldt dat eveneens voor de kastelen.[43] Langs de rivieren lagen vaak al honderden, zo niet duizenden jaren nederzettingen en boerenbedrijven. Het is dus ook hier voor de hand liggend dat deze boerenbedrijven (vroonhoven) een voortzetting vonden in een kasteel. Niet alleen omdat dezelfde families de locatie in bezit hadden, maar ook omdat de locatie een symbolische waarde had als bestuurs- en machtscentrum. Dat juist in de dertiende en veertiende eeuw kastelen werden gebouwd, kan te maken hebben met veiligheid en economische omstandigheden, zoals de kapitalen die waren verdiend met de afzet van turf. Omdat we niet beschikken over harde stichtingsdata is een relatie met landschappelijke omstandigheden en daarmee met klimaatverandering niet te leggen. Indirect zullen veranderende weersomstandigheden

Een kasteel aan een bevroren rivier, Andreas Schelfhout, Rijksmuseum Amsterdam. Vanaf de vijftiende eeuw werd het kouder in Europa, de aanzet voor de Kleine IJstijd

geleid hebben tot economische voorspoed vanwege de turfwinning en ontginningen. In hoeverre die van invloed zijn geweest op kortere termijnontwikkelingen, zoals de uitbreiding van het hertogdom Brabant, waarbij lokale notabelen een rol hebben gespeeld bij de bouw van kastelen, is onduidelijk.
We moeten blijven beseffen dat er in zowel Zuid-Holland als Noord-Brabant nog tientallen, zo niet meer dan honderd kastelen hebben gestaan, waarvan de locatie niet exact bepaald is. We weten evenmin precies hoe het landschap er in de periode dat veel kastelen werden gebouwd, uitzag. Waterlopen kunnen zijn gewijzigd en ook is onduidelijk of de beken en rivieren allemaal (deels) bevaarbaar waren.

Samenvattend: kastelen en klimaat

Het klimaat veranderde na de achtste eeuw en dat had grote landschappelijke en economische gevolgen, die op hun beurt de politieke en machtsstructuren beïnvloedden. Op allerlei manieren kunnen we het ontstaan van kastelen aan deze veranderingen koppelen. Hard bewijs is er niet, vooral door de indirecte relaties en door het gebrek aan bronnen.
De (internationale) onrustige situatie, mede veroorzaakt door veranderingen in weersomstandigheden, dwong tot verdediging van territoria tegen indringers. Omdat het centrale gezag daarin te kort schoot, sprongen lokale edelen in dat machtsvacuüm. Dat leidde tot de vorming van eigen rijkjes. Die dienden verdedigd te worden, tegen de vorst die zijn autoriteit probeerde te herstellen en tegen hebberige buren. Toch lijken de meeste kastelen in Zuid-Holland en Brabant te stammen uit de dertiende eeuw, dus als deze ontwikkelingen al enige tijd aan de gang zijn. Sterker nog, dit is in de periode dat het klimaat al voorzichtig begon om te slaan naar een koudere periode.
Het contrast tussen klimaatverandering en bouwdata is echter erg tentatief. Van de meeste kastelen ontbreekt een exacte stichtingsdatum. Mogelijk zijn ze veel ouder dan hun eerste vermelding. Werden ze voorafgegaan door houten kastelen, komen ze pas laat in de bronnen voor, of werden hun functies daarvoor uitgeoefend door versterkte boerderijen? Een interessante hypothese is dat uitgaande van de huidig bekende late datering, de bouw van kastelen juist werd ingegeven door een behoefte aan presentatie, consolidatie en bescherming van de opgebouwde positie, die mede door de verslechterende klimatologische omstandigheden werd bedreigd. Daarmee staan kastelen niet aan het begin van de klimaatverandering, maar aan het einde.
Om dat iets concreter uit te werken: de bevolking was de eeuwen daarvoor flink gegroeid, er waren nieuwe steden ontstaan, de handel was opgebloeid evenals een geldeconomie. De toenemende agrarische opbrengsten stelden steeds meer landeigenaren in staat om een kasteel te bouwen. Grote woeste gronden waren in cultuur gebracht en dat had een klasse van nieuwe rijken doen ontstaan. Daaruit was een nieuwe stand geboren, de ridderstand, waarin oude adel, ministerialen en bewapende ruiters opgingen. Deze stand mat zich een eigen mentaliteit en levensstijl aan. Daarbij speelde een riddermatige woning een belangrijke symbolische rol. Een kenmerk van zo'n woning was verdedigbaarheid en die werd geassocieerd met een gracht en ophaalbrug.[44] Ieder lid van de ridderschap wenste over zo'n woning te beschikken, waarbij dus de (na verloop van tijd ook formeel vastgelegde) eis van een gracht een bepaalde locatiekeuze afdwong, ongeacht of die nog functioneel was.
Klimatologische veranderingen leidden aanvankelijk tot militaire aanpassingen, waarbij lokale heren hun macht vestigden en verdedigden door middel van versterkte huizen. De economische groei die vervolgens plaatsvond, bracht een grotere groep voorspoed. Die groep wilde ook sociaal zijn succes laten zien en daarvoor was een verdedigbaar (of verdedigbaar ogend) huis een inmiddels geëigend en algemeen ingeburgerd middel. De meeste kastelen werden gesticht aan het einde van de bloeiperiode, omdat de groep die van de economische en politieke omstandigheden profiteerde toen het grootste was. En zoals gezegd, de behoefte aan consolidatie van de eigen positie groeide.
Al voor, maar zeker door de uitbraak van de Zwarte Dood veranderde de wereld ingrijpend. De demografische en economische omstandigheden, die het financieel en politiek mogelijk hadden gemaakt dat de elite kastelen bouwde, sloegen om en dat werd versterkt en misschien deels veroorzaakt door een nieuwe verandering van klimaat. Minder opbrengsten, minder voedsel, teruglopende bevolkingsaantallen, een krimpende economie: we zien dat ook terug in het aantal kastelen dat wordt gebouwd. De nijpende omstandigheden leidden tot oorlogen, die een groot aantal kastelen vernietigden. Ze werden maar deels herbouwd, ook al omdat door militaire ontwikkelingen kastelen als verdedigingswerk obsoleet waren geworden.

1 J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, dl 1, 764-1300*, onder redactie van A.F.V. van Engelen (Franeker 1995, 2011), p. 33-94
2 Zie voor buitenplaatsen het essay 'Buitenplaatsen en de Kleine IJstijd. Water en klimaatverandering'.
3 I. Koppert, Locatiekeuze voor historische buitenplaatsen, NKS rapport 13, Wijk bij Duurstede 2015
4 H. Renes, 'Water en buitenplaatsen', in: C. Gietman e.a. red., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017), p. 98-113
5 H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Vorm en functie door de eeuwen heen* (Utrecht 1996)
6 R. de Koning, Een vaste burcht? Een studie naar de betekenis, het gebruik en de beeldvorming van het woord 'kasteel' in de perioden 1550-1800 en 1801-1970, scriptie UU 2019
7 Zie bijvoorbeeld J.R. McNeill, Changing Climates of History, *Public Books, a magazine of ideas, arts and scholarship*, 12, 1, 2014, https://www.publicbooks.org/changing-climates-of-history/
8 J.E. Kaufmann en H.W. Kaufmann, *Castrum to Castle. Classical to Medieval Fortifications in the Lands of the Western Roman Empire* (Barnsley 2018)
9 J. van der Kamp, *Langs de oever van een nieuwe rivier. Een vroegmiddeleeuwse nederzetting in Leidsche Rijn (Utrecht)* (Utrecht 2018); zie ook A. Willemse, *Gouden middeleeuwen. Nederland in de Merovingische wereld 400-700 na Chr* (Zutphen 2014)
10 Zie bijvoorbeeld voor Zutphen: Michel Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening* (Leiden 2013)
11 L. van der Tuuk en L. Mijderwijk, *De middeleeuwers. Mannen en vrouwen uit de Lage Landen, 450-900* (Utrecht 2020)
12 In Engeland zijn tientallen versterkingen vanaf het begin van de tiende eeuw bekend. Het gaat hier om ringwalburgen, een aantal wordt later door de Normandiërs verbouwd tot mottekasteel. Zie E.A. Armitage, *The Early Norman Castles of the British Isles* (London 1912), p. 26 ev.
13 Th.N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century. Power, Lordship, and the Origins of European Government* (Princeton 2008)
14 Zie onder meer J. Huiting, *Domeinen in beweging: Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd,* proefschrift (Groningen 2020), p. 121
15 D. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450* (Groningen 2020), p. 112, 130, 208-210
16 Spiekhout, Middeleeuws kastelenlandschap, p. 325-332
17 H.H. Lamb, 'The early medieval warm epoch and its sequel', *Paleography, Paleoclimatology, Paleoecology*, vol 1, 1965, p. 13-37
18 A. Moreno e.a., 'The Medieval Climate Anomaly in the Iberian Peninsula reconstructed from marine and lake records', *Quaternary Science Reviews*, vol 43, june 2012, p. 16-32
19 H.F. Diaz e.a., 'Spatial and temporal characteristics of Climate change in Medieval times revisited', *American Meteorological Society*, nov 2011, p. 1487-1500
20 Th. Amorosi e.a., 'Raiding the Landscape: Human Impact in the Scandinavian North Atlantic', *Human Ecology* vol 25, 1997, p. 491-518; H. Goosse e.a, 'The origin of the European Medieval Warm Period', *Climate of the past*, vol 2, 2006, p. 99-113
21 S.A. Mensing e.a., 'Historical Ecology reveals Landscape Transformation coincident with Cultural Development in Central Italy since the Roman Period', *Scientific Reports*, vol 8, 2018, https://www.nature.com/articles/s41598-018-20286-4; D. Yeloff and B. van Geel, 'Abandonment of Farmland and Vegetation Succession Following the Eurasian Plague Pandemic of 1347-1352', *Journal of Biogeography* vol 34, nr. 4, apr 2007, p. 575-582
22 J.J.W. de Moor e.a., 'Human and climate impact on catchment development during the Holoce – Geul River Netherlands', *Geomorphology*, vol 98, dl 3-4, 2008, p. 316-339
23 Huiting, Domeinen, p. 118-130
24 Buisman, Duizend jaar, p. 603
25 B. van Bavel, *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010), p. 36
26 S.B. Clough and R.T. Rapp, *European Economic History. The Economic Development of Western Civilization* (New York 1975), p. 110 ev.
27 H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955)
28 Van Bavel, Manors and Markets, p. 15-22
29 J. Dijkman, *Shaping Medieval Markets. The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200- c. 1450* (Leiden 2011)
30 Clough and Rapp, European Economic History. p. 56-57, 80 ev.
31 B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1987), p. 147 ev.; zie ook Huiting, Domeinen, p. 159-160
32 Van Bavel, Manors and markets, p. 64-65
33 N. Price, *The Children of Ash & Elm. A History of the Vikings* (London 2020), p. 294-307, 337 ev
34 Van der Tuuk, Middeleeuwers, p. 223-225
35 R. Gruben, 'Houten kasteelstructuren in Nederland gedurende de periode 1250-1450', in: T. Hermans en R. Gruben, red., *Hier wonen wij, is het niet prachtig? Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland* (Zwolle 2020), p. 53-77
36 M. Dolmans, 'De burcht van Leiden', in: J. Stöver, red., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000), p. 137-141
37 M. van Tielhof, 'Betrokken bij de waterstaat. Boeren, burgers en overheden ten zuiden van het IJ tot 1800', in: E. Beukers, *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt. Dl. 1*, p. 61-98, aldaar p. 43
38 E.J. Bult, 'Middeleeuwse kastelen in Zuid-Holland', in: J. Stöver e.a. red., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000), p. 23-38
39 Van Bavel, Manors and Markets, p. 41; zie ook Hans Renes e.a., 'Noble houses in new lands; Castles in medieval Fenland reclamations in the Netherlands', in *Chateau Gaillard* nr. 28 (2018), p. 221-235
40 Bult, Middeleeuwse kastelen, p. 34
41 J. van den Noort, *Langs de rand van het zand. Waterstaatsgeschiedenis in de Brabantse delta* (Breda 2009), p. 15
42 A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant. Hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1980), p. 221-225
43 De kasteelbeschrijvingen zijn gebaseerd op het NKS Kastelenlexicon en Van Oirschot, Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant
44 E.J. Bult, 'Middeleeuwse kastelen in Zuid-Holland', in: Stöver, *Kastelen en buitenplaatsen*, p. 14-21

Colofon

Over de auteur

Dr. Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis en museologie in Utrecht en Leiden. In 2010 is hij gepromoveerd op de studie "Een woonplaats voor fatsoendelijke luyden' De soevereine baronie IJsselstein 1720-1820'. Hij werkte zeven jaar als docent en onderzoeker bij de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. In 1992 werd hij provinciaal historicus bij het Erfgoedhuis Utrecht. Als redacteur en auteur was hij betrokken bij vele publicaties op het gebied van lokale en regionale geschiedenis en ondersteunde hij historische verenigingen en lokale erfgoedorganisaties. Sinds 2008 is hij werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij de Nederlandse Kastelenstichting (NKS). Hier is hij nauw betrokken bij de begeleiding van studenten en stagiaires. Daarnaast was hij jaren hoofdredacteur van het blad Kasteel&Buitenplaats en nu redacteur van magazine Het Buiten. Hij is auteur en eindredacteur van diverse NKS-publicaties.

Over de NKS

De Nederlandse Kastelenstichting (NKS) is het kenniscentrum op het gebied van kastelen en buitenplaatsen. Zij zet zich in voor het bevorderen van waardering, bekendheid en instandhouding van kastelen, buitenplaatsen en hun historische groen. Door kennis te vergaren, te delen en door pleitbezorging. Wil je meer weten over de NKS? Bezoek onze website: kastelen.nl

Over Dag van het Kasteel

Dag van het Kasteel wordt elk jaar op tweede pinksterdag gehouden. Op dit landelijke publieksevenement worden kastelen en buitenplaatsen in de spotlight gezet. Samen met meer dan honderd kastelen en buitenplaatsen brengen we de diversiteit van dit erfgoed en de veelzijdigheid van de daaraan verbonden verhalen tot leven. Dit jaar kunt u de verhalen beleven in de vorm van wandelingen over kasteelterreinen en buitenplaatsen. Wilt u erop uit trekken of bent u benieuwd naar meer verhalen? Bezoek onze website: dagvanhetkasteel.nl

Uitgever

Dit essay is een uitgave van de:
Nederlandse Kastelenstichting
Klooster O.L.V. ter Eem
Daam Fockemalaan 22
3818 KG Amersfoort
www.kastelen.nl
www.dagvanhetkasteel.nl
info@kastelen.nl

Redactie

Heidi van Limburg Stirum, Janneke van Dijk en Ingrid Jacobs
Contact met de redactie kan via info@kastelen.nl

De auteur dankt Yme Kuiper, Gerrit van Oosterom en Ben Olde Meierink voor hun commentaar op een eerdere versie van de tekst.

Team Dag van het Kasteel 2021

Nils van Beek, Janneke van Dijk, Alice Duiven, Anne de Jong, Barbara Joustra, Heidi van Limburg Stirum, Freek Minderman, Ben Olde Meierink, Martien Verdenius, Fred Vogelzang en Georgette van de Water.

Ontwerp en opmaak

Frank de Wit, Zwolle

Copyright/ Disclaimer

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Dit essay is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in deze krant onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

Dit essay en Dag van het Kasteel zijn is tot stand gekomen met steun van Nederlandse Kastelenstichting, Fonds voor Cultuurparticipatie, het fonds ondersteunt initiatieven die meedoen aan cultuur stimuleren, BankGiro Loterij en Overijsselse Kastelenstichting.

NEDERLANDSE KASTELENSTICHTING
KENNISCENTRUM VOOR KASTEEL EN BUITENPLAATS

DAG VAN HET KASTEEL